

Debat 1: Landbouwcultuur, vlees en ethiek

Wie eet, neemt stelling

Het eerste debat van *It's the food, my friend!* op 29 februari 2016 in De Rode Hoed, ging over de ethische en culturele aspecten van het eten van vlees en de gevolgen daarvan voor planeet en samenleving. Milieufilosoof Matthijs Schouten hield een duizelingwekkend betoog, waarin de mythologie, religie en filosofie van de mensheid samensmolten met de geschiedenis van de Burren in Ierland. De andere sprekers werden door debatleider Felix Rottenberg telkens met vaste hand teruggeleid naar reflecties op het betoog van Schouten. Hippe cateraar Lotte Wouters, afkomstig van de YFM, vertelde hoe ze de friet-monocultuur op festivals te lijf is gegaan. Jonge boer Jaring Brunia, eveneens uit de schoot van de YFM, vertelde hoe het is om als natuurboer een bedrijf van je ouders over te nemen en alles anders te doen. NZO-baas Tjeerd de Groot vertelde over de ambitie van de Nederlandse zuivelsector om de duurzaamste ter wereld te worden. Hoop over een nabije maatschappelijke omslag overheerste, hoewel er ook ongeduldige geluiden klonken.

De Rode Hoed was bij het begin van deze zevende jaargang van de debatreeks goed gevuld met 260 bezoekers. Dagvoorzitter Felix Rottenberg, energiek als altijd, kondigde aan dat het Bijbelse getal zeven een magisch debatjaar voorspelt en deed zijn vaste rondvraag: wie zitten er in de zaal? Belangstellende burgers en consumenten vormden de grootste groep, zo'n 30 staken hun vinger op. Daarnaast waren er flink wat boeren en tuinders (ca. 15); iets minder wetenschappers, studenten en leden van de Youth Food Movement (elk ca. 10); een handvol werknemers van banken, handel en retail; en enkele beleidsmakers en hogere ambtenaren. Wat betreft het thema van de avond; zo'n 40 mensen in de zaal gaven aan dat ze wel eens een dier hebben geslacht.

Matthijs Schouten: "We eten (vlees) op de pof"

Matthijs Schouten is bioloog en hoogleraar Filosofie en Ecologie van het Natuurherstel in Wageningen en aan de universiteit van Cork, Ierland. In zijn aankondiging roemde Felix Rottenberg hem als een laatmiddeleeuwse homo universalis die verstand heeft van alle mogelijke wetenschappen en ze weet te combineren, van astronomie en biologie tot filosofie en godsdienstwetenschappen. Schouten begint zijn betoog met twee stellingen: *We zijn wat we eten* en: *Eten is stelling nemen*. Of in iets meer woorden: "Als je boodschappen gaat doen, gaat koken en eten neem je daarmee stelling over het landschap, ethiek en je positie in de wereld."

Daarna spitst Schouten toe op het hoofdthema van de avond: vlees.

Eten van de hemel

"In de geschiedenis zijn er wereldwijd veel verschillende beschouwingen geweest over het eten van vlees waaruit blijkt dat de mens zich daar altijd een beetje ongemakkelijk bij heeft gevoeld. Zo is er een Afrikaanse scheppingsmythe die een oorsprongsbeeld geeft van een tijd waarin alles heel harmonieus was. De mensen aten geen dieren, ze aten van de eetbare hemel, die bovendien heel lekker was. Tot de mensen zich te vrij en zelfzuchtig gingen gedragen; toen dreef hemel langzaam naar boven, tot ze er niet meer bij konden. In sommige versies van de mythe knaagt een hyena het koord door. Vanaf dat moment moeten de mensen gaan jagen."

Vele soortgelijke mythen

"Bij de Hopi indianen in Noord-Amerika werd iets soortgelijks verteld: de mensen en dieren spraken in de harmonieuze begintijd elkaars talen en konden zelfs elkaars vorm aannemen. Op een zeker moment werden de Hopi echter overmoedig en heeft de Grote Maker ze verbannen naar het zuidwesten, waar het droog was, zodat ze voortaan op dieren moesten jagen. In allerlei andere plekken ter wereld bestaan vergelijkbare mythen, bijvoorbeeld in China."

Het bloedvergieten begint

"Zo ook in Genesis. Daarin staat geschreven over de Hof van Eden: "Zie, ik geef u al het zaaddragend gewas op de hele aarde, met alle bomen, die zaadvruchten dragen; die zullen u tot voedsel dienen." In het Paradijs waren wij dus vegetariër. Ook staat er: "De dieren geef ik al het groene kruid." Alle dieren waren dus herbivoor. Zelfs de leeuwen aten gras. Tot het moment dat we iets verkeerd deden: de zondeval. Vanaf dat moment ging alles mis en begon het bloedvergieten met de broedermoord. De dieren werden carnivoor, het ging van kwaad tot erger."

Scheppingsorde

"Ten slotte besloot God de hele boel te verdelgen met de zondvloed. Alleen Noah op de ark werd gered - en daarmee begon een nieuwe scheppingsorde, het "eeuwigdurende verbond" van de regenboog. In dat nieuwe verbond mag de mens dieren eten. "Vrees en schrik voor u zal er zijn bij alle dieren van de aarde - zij zijn in uw hand gegeven." Maar niet alles mocht gegeten worden: "De ziel - in het Hebreeuws de *nefesh* - zult gij niet eten." De ziel van de dieren werd in het bloed gedacht. Dat moest eerst naar behoren worden uitgegoten en begraven, en daarmee was de rituele slacht geboren. In de spijswetten van Leviticus wordt verder gespecificeerd wat je wel en niet mag eten. Dat zijn lange lijsten, die goed zijn bestudeerd. En wat blijkt? Mensen mogen geen carnivoren of omnivoren eten, alleen herbivoren."

Ongemak rond het eten van medeschepselen

"Overigens is dit hele nieuwe verbond een "rilling" voor het joodse volk, een tijdelijke oplossing. Ooit zal de oorspronkelijke scheppingsorde hersteld worden, en zullen de dieren weer planten eten, en de mensen vruchten. "Dan zal de wolf bij het schaap verkeren en de panter bij het bokje, de koe en de berin zullen samen weiden. De leeuw zal stro eten zoals het rund. De zuigeling zal spelen bij het hoofd van de adder." Al die gelijksoortige scheppingsverhalen - het zijn er veel. Ik interpreteer ze als een uiting van ongemak rond het eten van medeschepselen. Er wordt een religieuze of mythische verklaring gegeven voor iets wat kennelijk voelt als een ontwrichting van een ooit ideale situatie. In veel culturele tradities wordt dit opgelost met het motief van

bescherming: de mens heeft de dieren getemd en vervolgens gevoed, verzorgd en beschermd. En het dier geeft op het laatst zijn eigen leven als offer terug. "

Ahimsa

"Er bestaan ook rigoureuze andere oplossingen: in het Indiase denken bestaat het 3500 jaar oude ethische beginsel van *ahimsa*. Dit behelst dat je geen enkel levend wezen dat kan voelen mag doden of kwetsen. Anders heeft het gevolgen voor je persoonlijke karma. Mahatma Gandhi heeft ahimsa tot een politiek principe gemaakt, namelijk geweldloos verzet. Gandhi spreekt zich ook uit over de verering van de koe in India. Hij noemt dit een prachtig verschijnsel, waarbij de koe staat voor het hele niet-menselijke deel van de schepping, het zwijgende deel van Gods schepping. De mens toont hiermee zijn eerbied voor het leven."

De rangorde van Aristoteles

"In het Westen hebben we het probleem anders opgelost: wij zijn vooral uitgegaan van Grieks-Romeinse opvattingen, met name Aristoteles. Aristoteles heeft een zeer grote invloed gehad op ons wereldbeeld. Hij was filosoof en bioloog en schreef veel over de natuur. Erg belangrijk voor ons wereldbeeld is zijn *scala naturae* geweest, de rangorde die hij in de natuur meende te zien: onderaan mineralen, dan lagere planten, vervolgens hogere planten, lagere dieren, hogere dieren, barbaren, slaven, vrije Grieken, Griekse vrouwelijke filosofen en - als hoogste trede der schepping - de Griekse mannelijke filosoof. Bovendien was hij van mening dat elk niveau een ingebakken doelstrevendheid had, de roeping om de volgende trede te verwezenlijken. Zo moesten de mineralen de planten voeden, terwijl de dieren de mensen moesten voeden. De barbaren hadden als hoger doel om te slaaf worden. En de vrije Griek diende zijn verstand in te zetten om filosoof te worden. Die rangorde is enorm door gaan echoën in onze cultuur. Onze kerkvaders hebben dit overgenomen."

"God schiep het rund om biefstuk vers te houden voor de mens"

"Zo is men gaan verkondigen dat de natuur is geschapen ten behoeve van de mens. Dat schapen stevige haren hebben, laat zien dat ze door de goden zijn ontworpen om de mensen van kleding te voorzien. Ook Luther nam dit nuttigheidsbegrip over. Hij zegt dat God de dag schiep om mens te laten arbeiden, de nacht om te rusten, en vlooien om hem niet te *lang* te laten rusten. Henry More maakte er in 1653 van dat God de runderen schiep om biefstuk vers te houden voor de mens."

Broeders en zusters dieren

"Er zijn echter ook altijd dissidenten geweest. Plutarchus betoogde dat dieren rede en emoties hadden en dat we daarom voorzichtig met ze moesten zijn. Michel Montaigne zei: "Als ik zie hoe een kip de nek omgedraaid of een varken geteeld, kan ik alleen maar treuren." En veel recenter betoogde Bruno Latour dat we het democratische bestel zo zouden moeten uitbreiden dat er ook plaats is voor de stem van niet-menselijke wezens. Franciscus van Assisi was in de 13^e-eeuw een dissidente heilige die sprak over onze "broeders en zusters dieren". Onlangs is hij echter mainstream gegaan dankzij de nieuwe encycliek *Laudato si* van Paus Franciscus, waarin hij het zonnelied van Franciscus citeert om te pleiten voor een zorgvuldiger omgang met onze planeet. "Wees geprezen, zuster aarde.""

Het dier als persoon

"In al die genoemde beschouwingen gaat het eigenlijk altijd om de vraag hoe we met onze medeschepselen moeten omgaan. En wat voor plaats kennen we onszelf toe? Verschillende culturen gaven daarvoor verschillende antwoorden. Het feit dat de mensen zich overal ter wereld die vragen stelden, hangt ermee samen dat mensen dicht bij hun dieren leefden: landbouwdieren en huisdieren. Dan ga je die vragen vanzelf stellen. Alle mensen die huisdieren hebben, praten daarmee. Als we leven met dieren, gaan we metertijd steeds meer de overeenkomsten met onszelf zien. Dan worden het, zoals de Ojibwa indianen in Noord-Amerika zeggen: "andere-dan-mensen-personen". Want we praten ermee."

De zesde scheppingsdag

Schouten houdt het publiek vervolgens de dagen van de scheppingsweek uit Genesis voor. Hij loopt ze een voor een af. Als hij bij dag zes komt en de zaal laat raden wie of wat er op die dag geschapen werd, roept de zaal collectief: de mens. We zijn erin getuind. Schouten: "U leest de Bijbel allemaal met Grieks-Romeinse bril. Op de zesde dag werden namelijk eerst onze wilde en tamme verwanten geschapen, de bezielde dieren. Daarna werden wij geschapen. We zijn volgens de Bijbel op dezelfde dag als de landdieren geschapen, waar wij dus toe behoren."

Wie vlees eet, moet een dier kunnen doden

"In deze tijd leven de meesten van ons niet meer dichtbij dieren. Wij zien nooit een dier gedood of geslacht worden," stelt Schouten. Hij bevraagt de zaal: wie heeft wel eens een dier gedood of geslacht zien worden, of het zelf gedaan? Het blijken toch nog flink wat mensen te zijn, enkele tientallen. Schouten is verrast: "Meestal zijn het er veel minder. De meeste mensen zien dat zelden meer. We zien de koeien nog wel in de wei, maar de weidegang wordt ook minder. Voor veel mensen een biefstuk in cellofaan in de supermarkt het dichtst wat ze bij een koe komen. Ik vind dat je, als je vlees eet, ook bereid zou moeten zijn om het dier zelf te doden en te slachten."

The Burren

"Ik ga nu over landbouwcultuur spreken, daarbij neem ik Ierland tot voorbeeld. Ik doe onderzoek in de Burren, in West-Ierland. Dat is een karstlandschap dat bestaat uit kalksteen, het grootste in Europa. Op luchtfoto's zie je allerlei archeologische patronen en dat komt omdat dit landschap al 6000 jaar wordt gevormd door boeren. Het is slechts 720 km² groot, maar 2/3 van alle Ierse planten- en diersoorten komt daar voor. Het landschap bestaat deels uit kale rots en in de spleten tussen de rotsen komen heel bijzondere plantensoorten voor. Er zijn ook unieke voedselarme meren, waar vrijwel geen fosfaat in zit maar wel veel kalk. Dat is een erg zeldzaam biotoop in Europa. Er zijn ook meren die verdwijnen in de zomer en in de winter terugkomen: *turloughs*, die komen alleen in Ierland voor."

Biodiversiteit dankzij samenwerking mens en natuur

"Er zijn ook Atlantische bossen in de Burren, zoals hazelaarbossen die heel rijk zijn aan diversiteit. Er zijn graslanden van duizenden jaren oud, met een enorm hoge biodiversiteit. Er komen wel 40 tot 60 plantensoorten op een vierkante meter voor en daar zitten rare soorten bij: gentianen, narcissen die vrijwel nergens anders voorkomen. Het zijn complexe ecosystemen en dat heeft alles te maken met de manier waarop boeren dit land altijd gebruikten: extensief, met koeien die goed waren aangepast aan dit landschap. De koeien gingen in de winter de bergen op, en in zomer omlaag. Dat is

precies andersom als in de rest van Europa. De kalksteen is de oorzaak: die is goed gedraineerd en als hij de hele zomer verwarmd is blijft hij in de winter warmte afgeven. Gras en kruiden blijven daardoor groeien."

Wintergrazen op berg essentieel

"Dat wintergrazen is essentieel voor de Burren. Anders blijven de grassen groeien, komt er veel strooisel, en kunnen de zaden niet meer ontkiemen. Het resultaat is dat gras gaat vermatten en de soorten verdwijnen. Dat is helaas gebeurd nadat Ierland bij de EU kwam. Onder de druk tot efficiëntie brengen de boeren hun koeien niet meer naar boven. De koeien staan jaarrond in de vallei. Gevolg is dat in het hoogland "vermatting" ontstaat, terwijl zowel in hoogland als laagland de biodiversiteit verdwijnt. In de winter worden de koeien nu bijgevoerd. Daarvoor wordt Engels raaigras gekweekt en ingekuild. Het laagland wordt ontgonnen om met sterke bemesting dikke grasmatten te laten groeien. Die mest spoelt uit naar de meren die fosfaatrijk worden en hun unieke eigenschappen verliezen. *Field improvement* noemen ze dat. Op zulke plekken groeit alleen nog maar raaigras met misschien zes plantensoorten die bemest moeten worden."

Wat in The Burren gebeurt, gebeurt overal

"Dit is representatief voor wat wereldwijd gebeurt. Er wordt geïntensiveerd, bedrijven worden gedwongen op te schalen, de kleine boeren stoppen ermee en verlaten de traditionele landbouwgronden; de biodiversiteit gaat dan vaak sterk achteruit."

We eten op de pof

"Als je vroeger Burren-biefstuk at, was je in de Burren, want elders kon je het niet krijgen. Daarmee droeg je bij aan het voortbestaan van de Burren. Als je nu in de supermarkt een nieuwe biefstuk van de Burren koopt, koop je daarmee een aandeel in het huidige dierenwelzijn, de toestand van milieu, natuur en klimaat, het landschap, alsmede een aandeel in de sociaal-economische omstandigheden die heersen in dat landschap. Die effecten van de landbouw zijn echter niet verrekend in de prijs van de biefstuk. En de schade moet wel betaald worden: uitkeringen voor boeren die ermee moeten stoppen, het schoonmaken van de meren, enzovoort. De staat betaalt deze kosten, maar verdisconteert ze niet in de prijs van de biefstuk. We besteden minder dan 20% van ons inkomen aan eten, omdat we eigenlijk op de pof eten."

Wat je eet, toont je stellingname

"Je bent wat je eet. Dat geldt niet alleen fysiek, maar ook omdat je, door te eten, stelling inneemt ten opzichte van je medemensen, de toekomst, je medeschepselen, de natuur. Laat me zien wat op je bord ligt, en ik vertel je hoe je jezelf in de wereld plaatst. Of, nog preciezer: vertel me wat je idealiter op je bord legt, en ik laat je zien hoe je je in de wereld plaatst."

Botsende repertoires rond het voedselcomplex

"Daarbij moet ik toegeven dat het moeilijk kan zijn om positie in te nemen. Het voedselsysteem, met alle instromen en goederenstromen is heel complex. Mijn collega Annemarie Mol van de UvA heeft gepubliceerd over theoretische repertoires. Rondom het voedselcomplex bestaan allerlei verschillende intellectuele repertoires: het repertoire van kostenefficiëntie, van voedselveiligheid, van gezondheid, het repertoire van honger en armoede, van bevolkingsgroei en van verstedelijking; over tien jaar woont 2/3 van de wereldbevolking in steden."

Niet één oplossing

"Als je al die repertoires bekijkt is er niet één strategie om deze problemen op te lossen. De kunst is om het maatschappelijk debat open te voeren en de repertoires met elkaar te laten schuren, zonder ons te gaan verschansen in ons eigen repertoire. We kunnen de rollen onderzoeken die allerlei mensen kunnen spelen. De rol van de overheid, van de boeren, van de consument, et cetera. Een fenomeen dat zo complex is geworden kan niet worden gereduceerd tot één paradigma of handelingspraktijk."

Sommige oplossingen liggen voor de hand

"Enkele wegen liggen echter erg voor de hand. Ten eerste: 1/3 van het voedsel wordt nu verspild. Daar moet iets aan te doen zijn. Ten tweede: laten we de externaliteiten gaan verrekenen. Feitelijk betalen we ze al. We betalen al de onkosten van klimaatverandering en de uitkeringen voor boeren die failliet gaan. Verder is het voor de hand liggend om de landbouw in ontwikkelde landen te ecologiseren; en om in ontwikkelingslanden te intensiveren, bij voorkeur op agro-ecologische wijze."

De burger moet kunnen kiezen

"Uiteindelijk moet ieder mens kiezen. Maar dan moet je wel kunnen kiezen. Het is belangrijk dat we goede, heldere informatie aan de consument bieden. En we moeten het vak voedsel filosofie en voedselkunde een belangrijke plek geven op al onze scholen. Dan kunnen we voortaan zelf kiezen wat we willen zijn: een homo vegetaricus, een homo carnivoricus, een homo agro-ecologicus, enzovoort. Maar laten we geen homo non-reflectivus of homo ignoramus zijn."

Discussie en vragen

Een dame van het ministerie van Economische Zaken: "U noemde in uw verhaal de retail niet. Er zijn een stuk of acht bedrijven die de voedselmarkt in handen hebben. Waarom noemt u die niet?"

Matthijs Schouten: "Ik heb gezegd dat we alle rollen moeten bekijken, daar hoort zeker de retail bij, en ook de overheid. Ik zit in de Alliantie Verduurzaming Voedsel, daar speelt de retail een belangrijke rol. De burger kan met de retail het debat voeren over de verduurzaming in de keten. De keten heeft soms de neiging om te zeggen dat de consument bepaalt. Er zijn retailers die hun eigen verantwoordelijkheid ontkennen. Maar je neemt ook stelling in wat je produceert, verhandelt en verkoopt, niet alleen in wat je eet."

Boer moet betaald worden voor cultuurlandschap

Ronald, dagelijks bestuur NAJK: "We willen burgers en agrariërs dichter bij elkaar brengen. Hoe krijgen we de consument bereid om zijn aandeel te betalen? Supermarkten moet daarin ook verantwoordelijkheid nemen."

Matthijs Schouten: "Boeren produceren niet alleen vlees en melk, maar ook een landschap. Wij stellen een cultuurlandschap met biodiversiteit op prijs, maar we dwingen de boer door allerlei internationale afspraken om zo efficiënt mogelijk te produceren tegen een zo laag mogelijke prijs. Het landschap gaat naar de knoppen. We moeten de boer gaan betalen voor dat landschap. De prijs van voedsel moet veranderen. Dat is een boekhoudkundig probleem. De impact van ons voedselsysteem op de planeet moet worden verdisconteerd in de voedselprijs."

Nog drie jaar tot het kantelt?

Lisanne Buik, alumna van de YFM Academie en ondernemer, heeft een kritische noot: "Zeven jaar geleden waren we ook hier. Toen hadden we het ook al over het internaliseren van geëxternaliseerde kosten. Wat is er nu nieuw? Ik heb het gevoel dat we met z'n allen in cirkeltjes aan het rondrennen zijn."

Matthijs Schouten: "Ik zie veel *grassroots* initiatieven ontstaan die dertig jaar geleden ondenkbaar waren. Het beleid loopt altijd achter, maar het debat over voedsel wordt nu scherper gevoerd. Er zijn meer jonge voedselproducenten die het anders doen, mensen die duurzame bedrijfjes oprichten. Dat moet versneld worden. Je kunt het totale systeem niet zomaar veranderen. Je kunt wel op allerlei plekken op kleine schaal anders met het systeem omgaan. Die plekken gaan zich met elkaar verbinden. Gedragspsychologen geven aan dat een maatschappij kantelt als 30% van de mensen anders is gaan kijken. Vijf jaar geleden zat we op 15% andersdenkenden, nu op 20% of 25%." Met een baldadig lachje: "Nog drie jaar en we zijn er!"

Elke handeling, elk woord heeft effect

Bollenkweker Braakman: "De dingen die u in de jaren '80 heeft geschreven over de Burren in Vruchtbare Aarde hebben mij gedreven om in 1990 als eerste biologische bloembollen te gaan kweken. Zou u zich niet meer in landbouwkringen willen begeven? Er is nu veel discussie, bijvoorbeeld over glyfosaat, dat men niet wil verbieden omdat dit ruimte zou geven aan andere, ergere middelen."

Matthijs Schouten: "Daartoe ben ik zeker bereid. Ik had niet kunnen voorzien dat mijn artikelen toen zo'n effect zouden hebben. We voorzien vaak niet de uitkomst van ons handelen. Door alles wat we elk moment zeggen en doen, hebben we invloeden op de wereld die we niet kunnen voorzien. Daarom ben ik optimistisch gestemd."

De boer krijgt ten onrechte op z'n falie

Piet Hermus, akkerbouwer op zeelei: "Verschillende soorten landschappen hebben verschillende optima. De Burren is geschikt voor veehouderij. Bij ons zijn het aardappelen en bieten. Het probleem van klimaatopwarming ligt wat mij betreft anders: ik ondervind als boer schade van de maatschappij, in de vorm van verzopen gewassen, door de weersextremen. Als boer bind ik juist CO₂ met mijn planten. Maar als het over klimaat gaat, krijgen wij boeren op ons falie. Dat is niet moreel verantwoord."

Matthijs Schouten: "Ik zeg niet dat de boeren moeten opdraaien voor de kosten. Ik heb gezegd dat de externaliteiten van de productie moeten worden verdisconteerd in de voedselprijs. Als we de externe schade al eerder hadden betalen door de consument, hadden we die hele schade waarschijnlijk niet gehad."

Stadslandbouw brengt consumenten in contact

Wim van Noort, ambassadeur Dierenwelzijn van De Vrije Mare: "U sprak over complexiteit die het moeilijk maakt voor mensen om een keuze te maken. Mensen zijn altijd het diepst geraakt, wanneer ze zelf in contact komen met dieren en voedselproductie."

Matthijs Schouten: "Ja, ik ben erg voor stadslandbouw en voedselproductie in steden. Daarbij moet je lokaal denken. Over een paar decennia woont $\frac{3}{4}$ van de wereldbevolking in megasteden waar de afstanden te groot worden. We moeten anders gaan kijken naar stedenbouw. Er zijn al ontwerpen voor nieuwe steden met open ruimtes erin voor landbouw."

Jaring Brunia: "Er is een andere weg dan groot-groter-grootst"

Felix Rottenberg introduceert Jaring Brunia in dialoog en voert een kort gesprek met hem. Brunia is melkveehouder en natuurboer in Raerd, Friesland, waar hij 60 koeien houdt op een onorthodoxe manier. Hoewel hij boerenzoon is, voelde hij er in eerste instantie niets voor om het bedrijf van zijn ouders over te nemen.

Toch overnemen

"Ik zag mijn ouders altijd hard werken op de boerderij. Gebonden aan hun werk, geen vakantie, altijd vies. Ik zag daar geen toekomst in. Daarom ben ik een opleiding gaan doen tot rentmeester. Op zeker moment ben ik weer thuis gaan wonen en toen merkte ik dat ik het praktische werk leuker vond dan contracten typen. Ik heb alsnog besloten het bedrijf van mijn ouders over te nemen, maar heb het roer volledig omgegooid."

Ecologisch intensief

"Ik noem het zelf "boeren zoals de natuur 't bedoeld heeft". Ik wil met een robuust ecosysteem vrij intensief ecologisch boeren. Al mijn koeien kalven rond dezelfde tijd, in een korte periode in het voorjaar. Daarna gebruik ik een uitgekiend beweidingssysteem. Van nature bewegen koeien in de natuur in grote kuddes, waarbij ze intensief op een bepaalde plek grazen en dan - als er predatoren in beeld komen - naar een andere plek gaan. De behoefte aan veiligheid voor de kudde zorgt voor dit graasgedrag. "

Vijf keer per dag verplaatsen

"Ik boots dit na met stroomdraden. Ik laat de koeien grazen op een klein stuk gras en geef ze per dag vijf keer een nieuw perceel. Na een paar weken komen ze weer terug op dezelfde plek. Op die manier hebben de koeien altijd het beste gras. Het lijkt veel werk om de koeien vijf keer per dag te verplaatsen, maar als de structuur goed aanwezig, kan ik de koeien in vijf minuten verzorgen en verplaatsen."

Rondtrappelen

Brunia heeft ook een hectare drassig land geschapen voor weidevogels. De productie wordt zo gecombineerd met biodiversiteitsproductie. Brunia: "Ik heb goed gekeken in mijn jeugd hoe mijn ouders het deden, maar ik heb geen landbouwopleiding gevolgd. Ik zocht naar andere inkomstenbronnen. Samen met veel boeren beheer ik een succesvol

weidevogelgebied. Toen men vroeg of iemand bereid was om een natte plek aan te leggen, was ik de enige die het wilde. Dat is voor vogels erg aantrekkelijk, ze kunnen daar in de modder rondtrappelen en fourageren. In de weiden eromheen kunnen ze broeden. Er zijn nu circa honderd van dat soort plas-drasgebieden in Friesland. Per gebied van honderd hectare heb je er wel twee of drie nodig."

The Burren als inspiratie

"Wat ik opmerkelijk vond in het verhaal van Matthijs Schouten, was het systeem in Ierland. Het idee dat je een systeem kunt bedenken dat 5000 jaar mee kan, en waarbij een nieuwe rijke natuur ontstaat, spreekt me erg aan. De Burren is nu veranderd in negatieve zin. In Nederland zou je iets in positieve zin kunnen veranderen; een kleinschalige landbouw waarin boeren op een natuurlijker manier boeren. Ik zou het goed vinden als Schouten meer jonge boeren zou prikkelen, zodat ze kunnen ontdekken dat er nog een andere weg is dan groot-groter-grootst."

Minder melk, minder kosten

"Mijn collega's zien dit allemaal niet als rendabel. Mijn koeien geven minder liters dan mijn buurman en het is moeilijk om daarover te communiceren met mijn burens. Ze nemen mij vanwege de mindere melkgift niet serieus. Ze zien echter niet dat ik ook veel minder kosten heb dan zij. Ik merk dat bepaalde elementen uit mijn aanpak wel overkomen en begrepen worden, maar de overkoepelende visie begrijpen ze niet."

Tjeerd de Groot: "We moeten 18.000 melkveehouders meekrijgen"

Felix Rottenberg introduceert Tjeerd de Groot, directeur van de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO), eveneens in een gesprek. De Groot heeft bestuurskunde en milieukunde gestudeerd en werkte daarna bij het Ministerie van Landbouw als directeur internationale betrekkingen, voor hij directeur van NZO werd. "Vind u het niet ernstig dat Landbouw nu wordt weggedrukt op het ministerie van Economische Zaken?" is de openingsvraag van Felix Rottenberg aan De Groot.

Geen Ministerie van Landbouw: drama

De NZO-directeur is het volledig met de dagvoorzitter eens: "Ja, het is een drama dat een agrarisch top land als Nederland geen eigen ministerie heeft voor die sector. Voor innovatie heb je kennis op het ministerie nodig en mensen die ontwikkelingen in het bedrijfsleven kunnen ondersteunen."

Onderscheiden op duurzaamheid, niet op prijs

"Op duurzaamheid willen we ons wereldwijd gaan onderscheiden. Ons op prijs onderscheiden kan niet verder. In de verduurzaming moeten we wel al die 18.000 melkveehouders meekrijgen. We gaan het gemiddelde langzaam omhoog brengen, met hele kleine stappen. Dat lijkt vaak te langzaam te gaan, maar als je terugkijkt zie je dat we toch veel bereikt hebben."

Grondgebonden, familiebedrijf, weidegang

Tegelijk moeten we vanaf 2017 een beroep doen op de overheid om aan fosfaatrechten te komen. In 2013 hebben we bij ZLTO gezegd dat we visie nodig hebben. We willen grondgebonden zijn, houden het familiebedrijf in ere, en weidegang hoort daarbij. Dat is een visie die mensen als Aalt Dijkhuizen, die puur in efficiëntie denken, verafschuwen."

Het optimale dieet

"Hoe moet je als consument eten? Het gaat dan zowel om duurzaamheid als gezondheid. Het Wereld Natuur Fonds heeft een geslaagde poging gedaan voor het samenstellen van een optimaal Europees dieet, kijkend naar enkele Europese landen zoals Frankrijk en België. Daarbij komt naar voren dat het aandeel groente en fruit in alle gevallen omhoog moet als je duurzaam en gezond wil eten. Volkoren granen moeten ook omhoog. Vlees en vis gaan omlaag, melk en zuivel blijven constant. Ook toegevoegde suiker moet omlaag."

True Cost Accounting lastig in praktijk

Felix Rottenberg: "Matthijs Schouten hield een pleidooi dat de huidige verkoopprijs veel te laag is ten opzichte van de werkelijke kosten, en dat we moeten verschuiven van indirecte belasting van externe effecten naar directe. Zouden we een try-out kunnen doen, door te beginnen met vlees? Kan je dat alleen in Nederland doen of moet dat in EU-verband?"

De Groot: "Het is goed om daarover na te denken. Maar we zitten sinds de val van de Muur in een wereldmarkt en in een Europese markt. Je kunt dit niet voor één product doen of op één plek doen, je zou de markten dan goed moeten organiseren. Je zou het misschien wel heel lokaal kunnen doen, op zeer kleine schaal. Of meteen overal. Dus op heel kleine schaal, of op heel grote schaal."

Melkkoeien en vlees

Felix Rottenberg: "Er gaan tegenwoordig veel stemmen op tegen het eten van vlees. Hoe staat u tegenover het eten van koeien?"

De Groot: "Koeien eten gras. Dat is eiwit dat mensen niet kunnen eten. Het is een logische en nuttige bestemming om een uitgemolken koe dan op te eten. Dat is beter en duurzamer dan een dier te eten dat alleen voor het vlees is gehouden."

Ongewenste productiestijging van 7%

"De melkquota zijn in 2015 afgeschaft. Sindsdien is 10% van de boeren groter geworden. De productie is in een jaar tijd met 7% gestegen. In Ierland en België gaat het nog harder. Dat was niet de bedoeling. We hebben nu de overheid nodig om weer te krimpen. Waar gaat dit toe leiden? We denken dat er vrij snel een nieuw evenwicht zal ontstaan. Het zal niet blijven stijgen."

Opgaven voor de NZO

"Voor de vernieuwingsimpuls zou ik het zeer interessant vinden als Matthijs Schouten een verhaal zou houden voor mijn achterban. Een groot deel van hen bedrijft nog steeds grondgebonden melkveehouderij. Hoe kun je naar een duurzaam evenwicht dat je nog 1000 jaar kunt volhouden? Verder is voor ons de uitdaging om de premiumstrategie wereldwijd goed uit te leggen. De melkveehouder zal zich gaan ergeren als hij allerlei dingen moet, niet weet waarom, en daar geen cent voor krijgt."

Lotte Wouters: "We willen minder eenheidsworst"

De laatste spreker is Lotte Wouters van The Food Line-Up, "een soort makelaar van cateraars", aldus Felix Rottenberg. Net als Brunia komt ze uit de YFM voort.

Een bizarre situatie

"Ik merkte een paar jaar geleden dat er iets idioots aan de hand was op festivals. Overal was alleen maar oervette catering van slechte kwaliteit. Rijen pagodetenten met kant en klaar anoniem voedsel en friet, dat door mensen van een uitzendbureau werd

opgewarmd. Je moest 3 of 4 munten betalen voor een ziellose hap. Er zat geen verhaal aan vast. Ik vond het bizar dat festivals over alles communiceerden, behalve over eten. Wij wilden eten een hoofdrol geven."

Het verandert

"Inmiddels zijn de festivals heel positief veranderd. Bij zakelijke bijeenkomsten is hetzelfde aan de hand. Ook daar kreeg je vaak eten waarvan je niet wist wat erin zit. Er gaat een gordijn open en dan komt er weer een groep meisjes tevoorschijn met bitterballen en vlammetjes."

Veel diversiteit bij elkaar

"Wat mij erg aansprak in het verhaal van Matthijs Schouten, is dat we niet één oplossing moeten zoeken. Wij werken samen met 200 kleine cateraars. We kiezen voor allerlei specialisten, bijvoorbeeld *rawfood* of *vegan*, en die zetten we bij elkaar. Dat geeft een heel palet van verhalen. We zijn in 2012 begonnen op een festival. Nu cateren we tot 20.000 mensen. Het is inmiddels de standaard geworden om allerlei kleine specialisten te hebben op festivals, in plaats van één grote cateraar. We gaan nu ook naar de zakelijke markt, weg uit de marge."

Minder vlees, in hele *out of home* kanaal

"Ten opzichte van Matthijs Schouten zit ik helemaal aan de doe-kant van de keten, Matthijs aan de denkkant. Dat vult elkaar aan, samen kunnen we de hele wereld veranderen. De volgende stap moet zijn om minder vlees aan te bieden. Niet door de boodschap te brengen dat vlees niet mag, maar door mensen te verleiden met ander voedsel. Over vijftien jaar wil ik in het hele *out of home* kanaal zitten: tankstations, ziekenhuizen, treinstations. Daar is nu nog veel te weinig identiteit. We willen minder eenheidsworst."

SLOTDISCUSSIE

In de slotdiscussie gaan de vier sprekers het gesprek aan met de zaal, gemodereerd door de dagvoorzitter.

De grondhouding is veranderd

Matthijs Schouten reageert op de verhalen van de andere sprekers: "Wat me het meest opvalt, is dat ik dit soort dingen 20 jaar nog niet gehoord zou hebben. De grondhouding van mensen ten opzicht van de natuur is veranderd. Ik ben nu 63, groeide op in een landelijke omgeving. Toen ik als kind voor het eerst een varken zag slachten, was ik twee weken van slag en heb ik niet gegeten. Ik stelde vragen aan mijn moeder en die gaf als antwoord dat de dieren ons zijn gegeven; ze sprak in de traditie van Aristoteles. Vijftig jaar geleden was de westerse grondhouding die van heerser over de schepping. Nu vindt 2/3 van alle burgers in Europa en de VS dat we onderdeel zijn van de natuur en ervoor moeten zorgen. Maar de handelingspraktijk loopt daarop achter. Over 50 jaar zal in geschiedenisboeken staan dat er in onze tijd een zeer zwaar wegende omslag in zienswijze heeft plaatsgevonden. Het zit me alleen dwars dat het langzaam gaat."

Hardnekkige mythen

"Ik kom graag bij NZO en LTO praten. Ik maak veel debatten mee tussen boerenorganisaties en NGO's. We zitten vaak erg vast in hardnekkige mythen. Bij de boeren tref je vaak het beeld aan dat de natuurbeschermers landschapsfreaks zijn, een soort wilden die de beschaving niet begrijpen. Bij milieugroepen klinkt het vooroordeel dat boeren alles naar de knoppen helpen. Hier hoor je een klassieke tegenstelling in terug. Enerzijds is dat de middeleeuwse opvatting dat de wildernis een lelijk oord vol gevaren is. Mijn studenten zeggen vaak dat ze dol zijn op de natuur, tot je ze echt de natuur instuurt. Daar tegenover staat de Bijbelse mythe van de boer die in het zweet zijn aanschijns het voedsel voor de samenleving verdient... Die twee groepen moeten gewoon weer rond de tafel."

Megastallen?

Tjeerd de Groot: "Ik wil nog een mythe noemen, namelijk dat wij heel grootschalig werken. In China vinden ze ons razend interessant omdat we in hun ogen pietepouterige bedrijfjes hebben. Daar zetten ze bedrijven op met 10.000 of zelfs 100.000 koeien. Als je daar naar kijkt, loopt het hier nog niet zo'n vaart met de megastallen."

Reinier Kempenaar, van een agrarisch en horecabedrijf bij Alphen aan de Rijn: "De stelling dat het hier meevalt met de megastallen is wat te makkelijk, dan vergeet de NZO dat China een heel groot land is. Wij moeten hier focussen op regionale productie. Momenteel produceren we teveel melk."

Regionaal produceren?

Matthijs Schouten: "Regionaal vind ik een lastig begrip. Wat zou dat in de VS zijn? Landsgrenzen geven dan geen houvast. Je moet eerder kijken naar landschappen dan naar grenzen."

Tjeerd de Groot: "Ik vind het moeilijk om als NZO regionaal te gaan. De klimaatbelasting van een koe is gemiddeld 4,2 kilo CO₂ equivalent per liter melk. In Nederland is dat slecht 1,2 CO₂ equivalent. En voor een Indiase koe is het wel 7,5 kg. Moeten wij dan zeggen: laat India het zelf doen? Het is dan juist goed als wij voor de wereld produceren."

Marjon de Kort, HAS Hogeschool, ethologie dieren: "Dat koeien hier een lagere CO₂-voetafdruk hebben, is geen argument om onze biodiversiteit verder uit te putten. Is het niet onze taak om te zorgen dat ze in India ook die efficiëntie bereiken?"

Tjeerd de Groot: "Je moet beide doen. In Nederlands kun je de biodiversiteit ondersteunen en in India kun je helpen met efficiënter opereren. Dit jaar gaan veel

koeien vroeger de wei in, met het idee dat er genoeg gras zal zijn dit voorjaar. We laten de koeien het eerste maaiwerk doen. Dat is goed voor de biodiversiteit."

Hoe krijgen we de vleesconsumptie omlaag?

Lars de Koning, consument: "Hoe krijgen we het voor elkaar dat de vleesconsumptie met 20% omlaag gaat binnen 10 jaar?"

Matthijs Schouten: "Je kunt laten zien dat minder vlees eten enorm effectief kan zijn. Als we met z'n allen 1 dag geen vlees eten in Nederland, is dat hetzelfde als 1 miljoen auto's van de straat halen. En mensen zouden zichzelf moeten afvragen of ze het zelf zouden kunnen slachten en doden. Als je dat niet kan, moet je eigenlijk geen vlees eten."

Lotte Wouters: "Ik zou liever de verborgen kosten doorberekenen in de prijs van het vlees, dan daalt de consumptie vanzelf."

Import beperken

Diederik Brassier, publiek: "Als we landbouw extensiever gaan bedrijven, moeten we meer gaan importeren. Ik zit in de grootschalige aanleg van logistieke ketens voor voedseltransport. Je kunt niet overal voedsel produceren waar mensen wonen."

Matthijs Schouten: "Ah, maar qua import heb je het dan over soja. Die wordt van ergens ver weg gehaald omdat we hier veel vlees willen produceren, dat we vervolgens exporteren. Als we wat minder zouden produceren is dat een mooie oplossing."

Kan de handel een rol spelen?

Ilse van Delfzijl, ministerie van Economische zaken: "Ik ben benieuwd naar het internaliseren van externaliteiten. Denken jullie dat de handel daarmee kan bijdragen aan verduurzaming?"

Lotte Wouters: "Ja zeker. En hoe meer verschillende handelspartijen er zijn, hoe meer opties er zijn om een stem uit te brengen met je aankoopkeuze."

Matthijs Schouten: "Ja, als in de handel de prijzen juist gesteld zijn."

Bio ontbreekt in NZO-verhaal

Poppe Braam, oprichter DO-IT: "Ik vind dat biologische boer ontbrak in het verhaal van Tjeerd de Groot. Er zijn veel biologisch zuivelleveranciers, het is een sterk groeiende markt, en ze voldoen al aan alle duurzame doelen die NZO zichzelf stelt."

Tjeerd de Groot: "Er zijn veel verschillende manieren om te verduurzamen. Je hoeft niet per se één ding te doen. Wij willen alle 18.000 melkveehouders in transitie krijgen. Op sommige gebieden is conventioneel bio al voorbij."

Twittersamenvatting

Wilbert van de Kamp van de YFM geeft een Twittersamenvatting van de avond (hashtag #foodfriend): "Er waren veel boeren die deelden wat ze aan het doen waren voor hun dieren. Zo was iemand een varkensglijbaan aan het bouwen. Wat het meest resoneerde op Twitter, was het idee dat de afstand tussen mens en dier te groot is geworden, en dat je bereid moet zijn om een dier te doden, als je vlees wilt eten."

Slotwoord: hoopvolle berichten

Matthijs Schouten vertelt bij wijze van slotwoord, dat de Burren in 40 jaar tijd enorm is achteruitgegaan. Maar het tij lijkt nu te keren. Een groep boeren heeft zich verzameld met het doel om de traditionele praktijken in ere te herstellen. De helft van alle boeren in de Burren heeft zich daar inmiddels bij aangesloten. Ze keren terug naar traditionele praktijken, met medeneming van moderne technieken. Ze claimen de zeggenschap over

hun landschap terug. Dat gebeurt op verschillende plaatsen, en daarmee is dit toch een avond van de hoop."

Gesprekken tijdens de naborrel

In de naborrel na afloop licht Lianne Buik haar eerder opmerking ("Zeven jaar geleden zeiden we dezelfde dingen. Lopen we niet in cirkeltjes rond?") toe: "Als je jaren in de YFM meeloopt, hoor je vaak dezelfde dingen. Matthijs Schouten heeft een sterk verhaal, maar ik miste de rebellie. Ik had op wat meer revolutie gehoopt. Dat vind ik ook de taak van een filosoof."

Trots

Joszi Smeets, directeur Youth Food Movement: "Ik ben trots op Jaring Brunia en Lotte Wouters, zij komen uit de YFM voort en laten zien waar de vragen die Schouten stelt, in de praktijk toe kunnen leiden!"

True Pricing en eiwittransitie

Natascha Kooiman, Smaackmakers, 10YFP programma UNEP/FAO: "Ik zit in de adviesraad van een VN-programma rond voedsel en de Sustainable Development Goals. Daar heb ik het idee van *true pricing* ingebracht, dat vanavond door Matthijs Schouten nadrukkelijk naar voren werd gebracht. De eerste toepassingen zijn er al, zoals het True Cost of Food initiatief van Eosta. In combinatie met de eiwittransitie is dat een belangrijke oplossing. Ik vind dat de eiwittransitie tijdens deze avond over vlees wel erg weinig aandacht kreeg."

Hoop? Of zitten we vast in het systeem?

Jeffrey Spangenberg, ondernemer Urban Food & Farming: "Die vernieuwende initiatieven geven hoop. Zelf werk ik voor de Tuinen van West, een stadslandbouwproject in Amsterdam Nieuw-West. Toch vraag ik me af of al deze speldenprikken genoeg zijn om het grote mechanisme, de ecologie van de macht, te veranderen. Soms ben ik zelfs bang dat deze afwijkingen van de industriële norm erbij horen, dat ze de opium voor het volk zijn, waarmee we tevreden worden gehouden."

Teleurgesteld in NZO

Poppe Braam van biologisch handelshuis DO-IT: "Ik was teleurgesteld in Tjeerd de Groot van NZO. Toen ik dertig jaar geleden met de zuivelindustrie ging praten over biologische melk, kreeg ik te horen: "Mijnheer Braam, denk u nu werkelijk dat consumenten 20 cent meer willen betalen voor een pak melk omdat het biologisch is?" Die mentaliteit is in dertig jaar geen steek veranderd. NZO wil nu de Nederlandse zuivel de duurzaamste ter wereld maken. De biologische boeren van NZO passen daar volledig in, maar Tjeerd de Groot noemde ze niet één keer, terwijl al zijn ideeën uit die sector voortkomen."

De begeerte van de consument

Dennis Dos Santos, technisch beheerder vastgoed, actief in lokale politiek Rotterdam: "Ik ben met iemand meegekomen en kijk hier als buitenstaander naar. Ik heb het gevoel dat veel aangedragen oplossingen symptoombestrijding zijn van een essentieel probleem: de begeerte van de consument naar "meer voor minder", *All you can eat*, Primark, Mediamarkt, Action. Dat zit heel diep."

Alexis de Roode

Fotografie: Michiel Wijnbergh

*Het volgende debat in de serie It's the food, my friend! vindt plaats op **maandag 14 maart** in De Rode Hoed in Amsterdam. Thema: Vluchtelingen, landbouw en voedsel.*

Organisatie: Wouter van der Weijden, Stichting Centrum voor Landbouw en Milieu, Bert van Ruitenbeek, bureau Ecominds en Felix Rottenberg in samenwerking met de Rode Hoed.